

Mojca Mayr, Meta Brečić-Ločičnik, Roberta Čotar Krilić

Vloga evropskih programov na področju mladine pri socialnem vključevanju mladih

V prispevku avtorice z opisom vsebinskih, strukturnih in finančnih značilnosti evropskih programov na področju mladine ter povzemanjem raziskav in analiz učinkov njihovega izvajanja iz obdobja od 2019 do 2023 utemeljujejo vlogo programov pri socialnem vključevanju mladih. Z okrepljenim vključevanjem mladih z manj priložnostmi in pozitivno diskriminacijo evropski programi na področju mladine zagotavljajo enake možnosti. Čeprav mladi z manj priložnostmi vstopajo v aktivnosti programov z drugačnimi izhodišči v primerjavi z vrstniki brez omejenega dostopa do priložnosti, to ne povzroča razlik pri učnih dosežkih. Avtorice obravnavajo socialni in kulturni kapital, pravičnost v izobraževanju, pomen neformalnega izobraževanja in ovire mladih pri vključevanju v programe.

Ključne besede: programi EU, mladinsko delo, inkluzija, vključujoče izobraževanje, socialna pravičnost

Mojca Mayr je zunanja sodelavka za spremljanje učinkov programov na Nacionalni agenciji programov EU za področje mladine (Movit). Kontakt: mojca.mayr@movit.si

Meta Brečić-Ločičnik je programska delavka na Nacionalni agenciji programov EU za področje mladine (Movit). Kontakt: meta.brecic@movit.si

Roberta Čotar Krilić je namestnica vodje upravljanja in izvajanja programov na Nacionalni agenciji programov EU za področje mladine (Movit). Kontakt: roberta.cotar@movit.si

Role of European youth programmes in social inclusion of young people

By describing the content, structural and financial characteristics of European programmes in the field of youth and summarizing research and analyses of the effects of their implementation from 2019 to 2023, the authors justify the role of programmes in the social inclusion of young people. By enhancing the inclusion of young people with fewer opportunities and positive discrimination, European youth programmes ensure equal opportunities. Although young people with fewer opportunities enter programme activities with different starting points compared to their peers without limited access to opportunities, this does not lead to differences in learning outcomes. The authors deal with social and cultural capital, equity in education, the importance of non-formal education and the barriers of young people to participation in programmes.

Key words: EU programmes, youth work, inclusion, inclusive education, social justice

Mojca Mayr, an external collaborator for monitoring the effects of the programmes at the National Agency of the EU Programmes for the field of youth (Movit). Contact: mojca.mayr@movit.si

Meta Brečić-Ločičnik is a programme officer at the National Agency of the EU Programmes for the field of youth (Movit). Contact: meta.brecic@movit.si

Roberta Čotar Krilić is a head deputy for managing and implementing of programmes at the National Agency of the EU Programmes for the field of youth (Movit). Contact: roberta.cotar@movit.si

1 Uvod

Mladi kot družbena skupina se pogosto znajdejo v situacijah, ki negativno vplivajo na njihovo socialno vključevanje. To v slovenskem prostoru potrjujejo tako raziskave, opravljene med njimi (Lavrič idr., 2021), kot raziskave, opravljene med tistimi, ki se z njimi vsak dan ukvarjajo – mladinskimi delavci (Arnuš in Dežan, 2022; Mreža Mama, 2021). Mladinsko delo je družbena dejavnost, ki vključuje delo z mladimi in družbami, v katerih živijo, ter vključuje aktivno sodelovanje mladih (Basarab in O'Donovan, 2020). Kakovostno

Meta Brečić-Ločičnik
0000-0001-7037-8648

mladinsko delo deluje proti socialni izključenosti mladih, spodbuja socialno pravičnost in enakost ter preprečuje diskriminacijo (*Kakovostno mladinsko delo*, 2023).

Evropski programi na področju mladine so v skladu z borskim procesom in Evropsko agendo za mladinsko delo (*Evropska agenda za mladinsko delo*, b. d.) temeljni instrumenti za krepitev in razvoj mladinskega dela in s tem pomemben dejavnik krepitev socialnega vključevanja mladih (Svet EU, 2018b). Pri svojem uresničevanju se vežejo na Evropsko strategijo za mlade in evropske cilje mladih (Svet EU, 2018b). Evropska strategija za mlade spodbuja izkoriščanje potenciala evropske mladinske politike v dobro mladih, njihovega družbenega sodelovanja in državljske angažiranosti. Z njo povezani evropski cilji mladih opredeljujejo zagotavljanje enakega dostopa do mladinskih organizacij in evropskih mladinskih programov vsem mladim ter s tem do grajenja družbe, temelječe na evropskih vrednotah in identiteti (*European Youth Goals*, b. d.).

Za učinkovito uresničevanje socialnega vključevanja mladih je v okviru evropskih programov na področju mladine nastala opredelitev mladih z manj priložnostmi kot tistih mladih, ki v primerjavi z drugimi vrstniki nimajo enakih pogojev za vključevanje v družbo. S programi povezani dokumenti (*Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy*, 2021) definirajo skupine ovir, ki mladim posamično ali v kombinaciji otežujejo socialno vključevanje. To so invalidnost, zdravstvene težave, ovire, povezane s sistemi izobraževanja in usposabljanja, kulturne razlike, družbene ovire, ekonomske ovire, ovire, povezane z diskriminacijo, in geografske ovire.

V prispevku s teoretskimi podlagami socialnega in kulturnega kapitala ter vključujočega izobraževanja in rezultati analiz izvajanja in učinkov programov obravnavamo vsebinske, strukturne in finančne vidike evropskih programov na področju mladine, ki pripomorejo k večjemu socialnemu vključevanju mladih.

2 Opredelitev socialnega vključevanja in vključujočega izobraževanja

Koncept socialnega vključevanja se je pojavil že v 19. stoletju v navezavi na socialno kohezijo (Gidley idr., 2010), v 20. stoletju pa je v evropskem, predvsem francoskem političnem prostoru začel nadomeščati koncept revščine (Rawal, 2008). Pogosto ga opredeljujejo s pomočjo nasprotnega koncepta, tj. socialnim izključevanjem. Socialno izključevanje je večdimenzionalen proces z družbeno in kulturno dimenzijo, ki poudarja vseobsegajoče in dinamične procese izključevanja (Meyers, Mayerl in Fennes, 2020). Socialno vključevanje/izključevanje obravnavajo različne teorije s področja človeškega potenciala in družbene pravičnosti ter neoliberalne teorije (Gidley idr., 2010). Obravnavo socialnega vključevanja v evropskih programih na področju

mladine umestimo v širši okvir pristopov, ki obravnavajo socialni in kulturni kapital ter vključujoče izobraževanje.

2.1 Pomen socialnega in kulturnega kapitala

Socialno vključevanje je mogoče opredeliti s konceptoma socialnega in kulturnega kapitala posameznikov in skupin (Fanning, Haase in O'Boyle, 2011; McGonigal idr., 2007; Oxoby, 2009). Bourdieu z izrazom kapital označuje gospodarske, kulturne, družbene in simbolne vire, ki jih posamezniki in skupine uporabljajo za ohranitev ali krepitev družbenega položaja (Swartz, 2012, str. 75). Ekonomski kapital se pri tem nanaša na bogastvo in finančne vire. Kulturni kapital za Bourdieuja pomeni vse neekonomske dobrine in storitve, znanja in spretnosti, ki posamezniku omogočijo izboljšanje njegovega družbenega položaja (Bourdieu, 1986). Socialni kapital pa označuje norme zaupanja, podporo in vzajemnost medosebnih povezav (Coleman, 1994).

Različna razpoložljivost virov in njihovo prenašanje znotraj primarnih družbenih skupin (Bourdieu in Passeron, 1990) povzročata neenakost pri aktivizaciji različnih vrst kapitala, to pa ovira socialno vključevanje ranljivih skupin mladih. Manjši socialni in kulturni kapital negativno vplivata na počutje (Bassani, 2007), zaposljivost (Vorhies idr., 2012) in tvegano vedenje mladih (Dehnavi, Parsamehr in Naseri., 2014; Magson idr., 2016), v izrazitih primerih socialne izključenosti mladih pa se lahko razvijejo negativne vsebine kulturnega kapitala (Barker, 2013).

Ključno vlogo pri socialnem vključevanju mladih ima socialni kapital, ki z aktivizacijo strukturnih (kdo je v skupini) in funkcionalnih virov (kako ljudje v skupini delujejo drug na drugega) neposredno vpliva na blaginjo mladih, posredno pa na pridobivanje drugih vrst kapitala, npr. človeškega (Bassani, 2007). Socialni kapital ustvarja družbene vezi za zaupanje, zvestobo, varnost in samozavest. Čeprav je nastajanje socialnega kapitala pri mladostnikih največkrat povezano s primarno družbeno skupino (družina), je interakcija med primarno in različnimi sekundarnimi družbenimi skupinami ključna za njegovo razumevanje. Ta interakcija lahko namreč s kompenzacijskim učinkom blaži negativne posledice pomanjkanja pri socialno izključenih mladih (prav tam).

Mladinsko delo omogoča prostor varne interakcije mladih s sekundarnimi družbenimi skupinami. Socialno ogroženim mladim pomeni vezivo s skupnostmi (Miller idr., 2015), v njem pa so odrasli v organiziranih dejavnostih nosilci informacij, podpore in spodbude ter z mladimi postopno razvijajo odnose, za katere so značilni olajšani stiki in smiselna povezanost (Jarrett, Sullivan in Watkins, 2005). Vključenost mladih v mladinske organizacije krepi njihov človeški, socialni in psihološki kapital ne glede na osebnotne značilnosti in demografsko ozadje (Souto-Otero, 2016). Mladinsko delo temelji na enakopravnosti (*Kakovostno mladinsko delo*, 2023),

njegova pomembna sestavina pa je neformalno izobraževanje (Basarab in O'Donovan, 2020, str. 4). Za socialno vključevanje mladih mora to biti vključujoče.

2.2 Pravičnost v izobraževanju in vključujoče izobraževanje

Ko govorimo o vključujočem izobraževanju, se sprašujemo o tem, kakšna obravnava je pravična. Na pravičnost lahko gledamo iz perspektive distributivne pravičnosti, ki predpostavlja, da je pravičnost v enaki razdelitvi dobrin vsem (Lamont in Favor, 2017), a od tega imajo korist le nekateri. Pri tem gre za enakost v najstrožjem pomenu, saj predvideva, da bi morala vsaka oseba imeti enake materialne dobrine in enako raven storitev. V izobraževanju je to lahko problematično, saj prinaša korist samo določenemu delu prebivalstva; tistim z boljšimi izhodišči ne prinaša dodatne spodbude in hkrati ne koristi marginaliziranim, saj ohranja družbene neenakosti.

Po drugi strani, kadar govorimo o enaki obravnavi enakih in različni obravnavi različnih, lahko to pomeni dodatno podporo tistim s slabšim izhodiščem. V tem kontekstu lahko govorimo o načelu poštene enakosti možnosti, ki po Rawlsu (1971) pomeni, da morajo imeti tisti s slabšim izhodiščnim položajem enake možnosti za uspeh kot tisti, ki imajo v družbi boljši izhodiščni položaj. Izobraževalni sistem pa bi moral ta različna izhodišča izravnati (Kodelja, 2006, str. 67). To načelo se približuje tudi načelu razlike, ki zagovarja razlike oziroma neenakosti, ki koristijo tistim z najslabšim družbenim izhodiščem (prav tam, str. 69). Ključna ideja tega načela je, da je treba upoštevati razlike, ki se pojavljajo v družbi, in zagotoviti takšne strukture, ki bodo vsem prinašale korist (prav tam, str. 70).

UNESCO (2023) vključujoče izobraževanje definira kot izobraževanje, ki upošteva potrebe vseh vključenih z namenom, da lahko vsi sodelujejo in dosegajo opredeljene učne cilje, pri tem pa so upoštevane njihove individualne značilnosti, zanimanja, zmožnosti in izobraževalne potrebe, nihče pa ni izključen oz. segregiran. Vključujoče izobraževanje vključuje vse – posameznike, ki se soočajo z različnimi ovirami, in tiste, ki se ne, osredotoča pa se na izobraževalne politike in organizacije (Rapp in Corral-Granados, 2021, str. 2).

Teoretski koncept vključujočega izobraževanja (Haug, 2017, str. 214–215) temelji na demokratičnih vrednotah in socialni pravičnosti, ki zadeva vse učence s posebnimi izobraževalnimi potrebami, hkrati pa predvideva skupno učenje z vsemi drugimi učenci, ki takšnih potreb nimajo. S tem preprečujemo segregacijo posameznikov in povečamo vključevanje. Pri vključujočem izobraževanju je pomembno zagotavljanje dostopnosti in vključenosti posameznikov, Haug (prav tam) pa poudari še pomanjkljivo usposobljenost pedagogov, za katero meni, da ji je treba v prihodnosti nameniti več pozornosti in jo sistematično razvijati ter empirično dokumentirati.

3 Značilnosti evropskih programov na področju mladine

Pri socialnem vključevanju mladih imata pomembno vlogo evropska programa Erasmus+: Mladina in Evropska solidarnostna enota. Zgodovina programa Erasmus+ je veliko daljša od Evropske solidarnostne enote, ki temelji na uspešnosti ukrepa prostovoljstva oziroma evropske prostovoljske službe pod okriljem predhodnikov mladinskega področja programa Erasmus+.

Erasmus+ kot program presega področje mladine, saj pokriva širše področje izobraževanja, usposabljanja, mladine in športa s poudarkom na osebnem in poklicnem razvoju državljanov. Poglavitni namen področja mladine, na katerega se osredotočamo v tem prispevku, je mladim in mladinskim delavcem oziroma vsem, ki z mladimi delajo, omogočiti kakovostno neformalno učenje, pridobivanje pomembnih spretnosti za sodelovanje v demokratični družbi, medkulturno razumevanje in uspešen prehod na trg dela (Vodnik po Evropski solidarnostni enoti, 2024, str. 5–6).

Evropska solidarnostna enota pa je program, ki je leta 2018 nastal na dosežkih več kot 25-letnega izvajanja predhodnih evropskih programov na področju mladine in konceptu solidarnosti. Program vključuje mlade in organizacije na najrazličnejših področjih, tudi na mladinskem, in je z vključevanjem ranljivih skupin, obravnavanjem okoljskih izzivov in žgočih družbenih tem, preprečevanjem naravnih nesreč in podobnega povezan s solidarnostjo. Mladim ponuja priložnosti, da si s sodelovanjem v solidarnostnih aktivnostih prizadevajo za obvladovanje različnih družbenih izzivov, delujejo v korist skupnosti ter pridobijo izkušnje in kompetence za osebni, izobraževalni, družbeni, državljanski in poklicni razvoj, s tem pa izboljšajo svojo zaposljivost (Vodnik po Evropski solidarnostni enoti, 2024, str. 7).

Program »Erasmus+: Mladina« je sestavljen iz dveh ključnih ukrepov, in sicer ključnega ukrepa 1, ki pokriva predvsem mobilnosti mladih in mladinskih delavcev, ter ključnega ukrepa 2, ki je namenjen strateškemu razvoju področja mladine in inovativnim projektom, izvedenim v okviru mednarodnih sodelovalnih partnerstev. Program »Evropska solidarnostna enota« pa vključuje aktivnosti, namenjene krepitvi solidarnosti, ki se izvajajo v okviru projektov prostovoljstva in solidarnostnih projektov.

Programoma je skupno, da pokrivata področje mladine in imata podobno ciljno skupino. Primerljivi so tudi njuni ključni cilji in štiri prednostna področja: socialno vključevanje in raznovrstnost¹, digitalna preobrazba, udeležba v demokratičnem življenju in varstvo okolja, trajnostni razvoj, podnebni ukrepi oz. okolje in boj proti podnebnim spremembam.

Prednostno področje »socialno vključevanje in raznovrstnost« je že več kot desetletje pomemben steber obeh programov. Z vidika socialnega vključevanja sta v programu »Erasmus+: Mladina« v ospredju vključujoče usposabljanje in neformalno učenje, v Evropski solidarnostni enoti pa solidarnost, ki se s prostovoljstvom najbolje udejanja v gradnji lokalne in širše skupnosti.

1 V uradnih dokumentih se velikokrat pojavlja neslovenska beseda »raznolikost«, zato jo je uredništvo revije Socialno delo za potrebe tega članka dosledno spreminjalo v raznovrstnost.

Socialno vključevanje je večjo podporo v okviru programov dobilo leta 2007, ko je Evropska komisija objavila prvo različico Strategije za vključevanje. Vse večja pomembnost nastajajočega prednostnega področja se je pokazala tudi pri prednostnem sprejemu projektov, ki so vključevali mlade z manj priložnostmi, za njihovo vključevanje pa so bila že takrat namenjena dodatna finančna sredstva. Strategija za vključevanje je bila prvič prenovljena leta 2015 (*Erasmus+ Inclusion and Diversity Strategy in the Field of Youth, 2014*) in naslednjič leta 2021 (*Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy, 2021*).

Strategija je leta 2015 postala veliko pomembnejša od svoje predhodnice in postala ključno vodilo pri usmerjanju dela nacionalnih agencij na področju socialnega vključevanja in raznovrstnosti. Hkrati so jo morale upoštevati tudi organizacije upravičenke². Trenutno veljavna različica strategije iz leta 2021 gradi na izkušnjah programov v različnih sektorjih in nadgrajuje pretekle strategije. Pri tem jasno usmerja upravičence, prijavitelje in nacionalne agencije, da se načela raznovrstnosti, enakosti in vključevanja, ki so del temeljnih vrednot Evropske unije, izvajajo na vseh ravneh programov.

3.1 Strukturni in finančni vidiki socialnega vključevanja

Strukturni in finančni vidik socialnega vključevanja v programih se nanašata na značilnosti ukrepov in aktivnosti programov, ki spodbujajo vključevanje in odpravljajo ovire za udeležbo. Čeprav programa kot celota spodbujata socialno vključevanje in solidarnost, se značilnosti posameznih ukrepov pri tem nekoliko razlikujejo.

Ukrepi programa »Erasmus+: Mladina«, kot so Discover EU in mladinske izmenjave, si prizadevajo neposredno vključevati mlade z manj priložnostmi, ukrepi sodelovalnih partnerstev se nanašajo na vključevanje predvsem na sistemski ravni, mobilnosti mladinskih delavcev pa z razvojem spretnosti usposablajo za delo z raznovrstnimi mladimi. Program sofinancira stroške namestitve, prehrane in poti za vse udeležence aktivnosti in organizacijske stroške organizacij.

Za enakovredno vključevanje mladih z manj priložnostmi je ob tem omogočena še dodatna finančna podpora. Ta sredstva pokrijejo ureditev potovalnih dokumentov ali stroške zavarovanja za osebo, ki še nikoli ni potovala in izhaja iz socialno ogroženega okolja, izposojo električnega vozička za lažje vključevanje invalidne osebe, storitev tolmačenja za gluhega udeleženca in podobno.

Poglavitni namen finančne podpore je enakovredna participacija mladih z manj priložnostmi in finančna podpora organizacijam, da kakovostno podprejo udeležence pri vključevanju. V vseh ukrepih je na voljo tudi dodatna finančna podpora za podporno osebje, kot so spremljevalci. Organizacijam so pri izvajanju mednarodnih mobilnosti mladih z manj priložnostmi

² Organizacije upravičenke so organizacije, ki so pridobile financiranje za izvedbo projektov v okviru programov.

omogočeni tudi pripravljalni obiski in podobne aktivnosti, s katerimi omogočijo lažjo in bolj predvidljivo participacijo.

Enakopravno udeležbo mladim z manj priložnostmi omogočata tudi ukrepa programa »Evropske solidarnostne enote«. Prostovoljski projekti med vsemi ukrepi najuspešnejše vključujejo mlade z manj priložnostmi. Dolgoročna mednarodna prostovoljstva privabljajo brezposelne mlade, hkrati pa ta ukrep ranljivim mladim omogoča nacionalne in kratkoročne prostovoljske aktivnosti. Te so zanje pogosto primernejša oblika in lahko pomenijo odskočno desko za poznejšo udeležbo v mednarodnih projektih. Ukrep prostovoljstva v »Evropski solidarnostni enoti« za mlade z manj priložnostmi in organizacije predvideva okrepljeno finančno podporo in mentorstvo v obliki dodatne psihološke podpore.

Sodelovanje v nacionalnih oz. lokalnih aktivnostih brez mednarodnega sodelovanja, ki pogosto olajša vključevanje mladim z manj priložnostmi, omogočajo tudi solidarnostni projekti. Ciljne skupine teh projektov v lokalnih okoljih in mladi, ki jih primarno izvajajo, so upravičeni do dodatne finančne podpore za enakovredno vključevanje v projekt, organizacijo, lokalno skupnost ali družbo ter do sredstev za t. i. inštruktorja, ki ga izberejo sami in jim zagotavlja podporo.

Strukturni in finančni vidiki socialnega vključevanja mladih v evropske programe na področju mladine so namenjeni temu, da mlade z manj priložnostmi, in organizacije, ki te mlade vključujejo, pozitivno diskriminiramo pri dostopu do enakovrednega sodelovanja v programih. Doseganje učinkov pa je odvisno tudi od tega, da v aktivnostih programov medsebojno sodelujejo tako mladi z manj priložnostmi kot mladi, ki se z ovirami pri vključevanju ne srečujejo. Mešane skupine mladih na projektih so se pokazale kot najučinkovitejše, tako pri odpravljanju ovir za mlade z manj priložnostmi kot pri senzibilizaciji mladih za sprejemanje vključevanja in raznovrstnosti na sploh.

3.2 Neformalno izobraževanje kot nosilec vključujočega izobraževanja

Pomemben del evropskih programov na področju mladine je izobraževanje. Pri tem je v ospredju neformalno izobraževanje, veliko učenja pa se zgodi tudi priložnostno. Vodnik po Evropski solidarnostni enoti (2023, str. 8) se osredotoča na neformalno učenje, ki se izvaja zunaj sistema formalnega izobraževanja in prek aktivnega sodelovanja posameznika poteka prostovoljno. Obravnava njegove potrebe, želje in zanimanja ter zagotavlja učno podporo in priložnostno učenje, ki poteka med vsakdanjimi aktivnostmi in v interakciji z drugimi vrstniki v različnih okoljih.

V obeh programih je v ospredju razvijanje ključnih kompetenc mladih za vseživljenjsko učenje (Svet EU, 2018a), mladinski delavci pa v okviru mobilnosti za poklicni razvoj razvijajo kompetence za kakovostno izvajanje mednarodne dejavnosti mladinskih delavcev (Evrard idr., 2023; Evrard Marković

in Bergstein, 2016). Te prečno obravnavajo tudi znanja, vsebine, odnose in vedenja za zagotavljanje socialnega vključevanja v mladinskem delu.

Učne izkušnje v programih izhajajo iz potreb in želja udeležencev in pogosto delujejo po načelih izkustvenega učenja; po tem se razlikujejo od izkušenj v formalnem šolskem sistemu. V »Evropski solidarnostni enoti« so takšne izkušnje predstavljene kot možnosti za izboljševanje uspeha v formalnem izobraževanju in usposabljanju predvsem pri mladih, ki se srečujejo z različnimi ovirami in imajo v primerjavi z vrstniki manj priložnosti, hkrati pa naj bi takšne izkušnje pripomogle k odpravljanju socialne izključenosti (Vodnik po Evropski solidarnostni enoti, 2024, str. 8).

Mladi s sodelovanjem v programih razvijajo znanja na različnih tematskih področjih, kot so okolje, umetnost, mediji, digitalne vsebine, zdravje, človekove pravice, sovražni govor in medvrstniško nasilje. Projekti poleg tematskih znanj pripomorejo k osebnostnemu razvoju mladih in predvsem h krepitvi mehkih veščin, medkulturnega spoštovanja, razumevanja drugačnosti in komunikacijskih kompetenc. Z aktivnim vključevanjem v razvoj projektov mladi krepijo tudi znanja s področja vodenja, organizacije, večjezičnosti, sporazumevanja, nastopanja in podobnega (Deželan, 2019).

Ker učenje večinoma poteka po načelih neformalnega izobraževanja, so temu prilagojeni tudi načini dela. Gre za različne pristope, ki predvsem mladim, ki so v formalnem izobraževalnem sistemu v primerjavi z vrstniki manj uspešni, omogočijo priložnost za krepitev znanja na drugačen način. Ker v takšnih okoljih pogosto doživljajo večje uspehe kot v šolskem sistemu, to spodbudi motivacijo mladih za vključevanje v vseživljenjsko učenje, okrepi njihovo samozavest in zanimanja za nova področja. Za ozaveščanje, opredeljevanje in potrjevanje učnih dosežkov in kompetenc sta na voljo orodji Youthpass in Europass.

4 Uresničevanje socialnega vključevanja in vključujočega izobraževanja v programih

Analize spremljanja izvajanja programov, ki jih slovenska nacionalna agencija opravlja kot podporo izvajanju in v okviru mednarodne raziskovalne mreže RAY (*Research-based analysis of European youth programmes*, b. d.), so pokazale pomembne učinke programov na socialno vključevanje mladih. V preglednici 1 so navedene v nadaljevanju povzete analize, ki jih primerjamo in povezujemo na ravni interpretacije rezultatov. Pri tem vključujemo relevantne analize na nacionalni in nadnacionalni ravni programov. Ker so aktivnosti projektov večinoma mednarodne, nacionalna raven analize pogosto vključuje tudi tuje udeležence, ki so se udeležili pri slovenski nacionalni agenciji sprejetih projektov.

Preglednica 1: Uporabljene raziskave in analize.

Leto (poročila)	Avtorji	Naslov analize	Namen	Metoda	Vzorec
2023	Cepin, Matej Zrnič, Nataša	Mobilnost in vloga informacij 2022 Analiza nacionalnega vzorca na podlagi mednarodne študije Info servisa Eurodesk	Razumevanje informiranja mladih o dostopu do mobilnosti; nacionalna raven	Deskriptivna analiza	Nacionalna raven: 101 (slovenski) anketiranec (13–35 let)
2022	Arnuš, Nina Dežan, Lucija	Analiza potreb in podpornih mehanizmov za kakovostno obravnavo duševnega zdravja in dobrega počutja mladih v mladinskem delu	Razumevanje potreb mladinskih delavcev in organizacij upravičenk za podporo mladim z duševnimi stiskami v programih; nacionalna in nadnacionalna raven	Deskriptivna analiza	Nacionalna raven: 126 anketirancev - mladinski delavci organizacij upravičenk v Sloveniji
2022	Deželan, Tomaž Radovan, Marko Sardoč, Mitja Matjašič, Miha	Učinki projektov Erasmus+: Mladi v akciji na izbrana področja	Razumevanje izvajanja in učinkov programov na različna področja; nacionalna analiza po ukrepih	Deskriptivna analiza, inferenčna analiza	Nacionalna raven: 1751 udeležencev in 434 vodij projektov, sprejetih pri slovenski nacionalni agenciji
2020	Deželan, Tomaž	Prispevek programa Erasmus+: Mladi v akciji k večji socialni vključenosti mladih	Primerjava učinkov in razumevanje prispevkov programa k večji socialni vključenosti	Statistična analiza; primerjalna analiza	Vzorec RAY MON
2020	Meyers, Christiane Meyers, Martin Fennes, Helmut	Exploring inclusion in Erasmus+ Youth in Action Effects of social inequalities on learning outcomes	Razumevanje pogojenosti učne izkušnje s socialnimi značilnostmi mladih udeležencev programov; nadnacionalna raven	Razširjen regresijski model	16.997 udeležencev projektov v starostnem razponu 18–30 let iz različnih držav
2019	Deželan, Tomaž Zimšek, Miha	Analiza dolgoročnih učinkov programa E+: MVA na participacijo in državljanstvo (RAY LTE CIT)	Razumevanje prispevka programa Erasmus+: Mladi v akciji na razvoj socialnih in državljskih kompetenc; analiza kratkoročnih in dolgoročnih učinkov na aktivno državljanstvo; nacionalna in nadnacionalna raven	Longitudinalna kvantitativna in kvalitativna analiza	Nacionalna raven: 223 respondentov na vprašalnike in 55 intervjujev (15 intervjuvancev v vseh krogih (slovenskih) udeležencev in vodij pri nas sprejetih projektov o participaciji in aktivnem državljanstvu

Leto (poročila)	Avtorji	Naslov analize	Namen	Metoda	Vzorec
2019	Deželan, Tomaž	Splošna analiza in spremljanje učinkov izvajanja programa E+: MVA (RAY MON)	Razumevanje izvajanja in učinkov projektov na udeležence, vodje in okolje; nacionalna in nadnacionalna raven	Deskriptivna analiza	Nacionalna raven: 2223 udeležencev in 494 vodij pri nas sprejetih projektov iz različnih držav, izvedenih v obdobju 2015–2018
2019	Robertson, Jonathan	Volunteering activities to combat long-term unemployment	Razumevanje vpliva dolgoročnih prostovoljskih aktivnosti na dolgoročno brezposelne mlade; nadnacionalna raven	Raziskava na terenu (intervjuji, študija primerov)	43 intervjuvancev iz različnih držav – prostovoljcev, med katerimi je bilo 24 mladih z manj priložnostmi

4.1 Ovire mladih pri vključevanju v programe

Prvi korak pri krepitvi socialne vključenosti in vključenosti mladih v programe je razumevanje njihovih ovir. Raziskava Info servisa Eurodesk (Cepin in Zrnič, 2023) je pokazala ključne dejavnike za zmanjševanje interesa mladih za mednarodno mobilnost. To so ekonomsko pomanjkanje, geografska oddaljenost in nižja izobrazba. Največji delež mobilnosti naklonjenih mladih si je mobilnost lahko privoščilo tudi brez pomoči programa, najmanj interesa pa so pokazali tisti, ki si mobilnosti brez celotnega kritja stroškov ne bi mogli privoščiti (prav tam).

Odprtost do mobilnosti je bila različna tudi glede na izobrazbeno stopnjo. Bolj izobraženi mladi imajo več izkušenj z iskanjem informacij o mobilnosti. Samo približno 57 % mladih, ki so končali osnovno šolo, je poskusilo poiskati informacije o mobilnosti v primerjavi s približno 72 % srednješolsko izobraženih in 80 % univerzitetnih diplomantov. Manj izkušenj z iskanjem informacij o mobilnosti imajo tudi mladi s podeželja (60 %), v manjših in večjih mestih pa ima takšne izkušnje 80 % anketiranih mladih.

Mlade k sodelovanju v projektih mobilnosti pogosto spodbudijo vrstniki, ki že imajo izkušnjo mobilnosti. Raziskava je pokazala, da je vrstniška izkušnja z mobilnostjo v Sloveniji pogostejša med mladimi iz urbanega okolja kot med mladimi s podeželja. Mladi, ki imajo neposreden stik s prijatelji ali družinskimi člani z izkušnjo mobilnosti, so bolj pripravljeni tudi sami oditi v tujino (Cepin in Zrnič, 2023).

Pomemben negativni dejavnik so finančne ovire. Osemnajst odstotkov anketiranih mladih iz Slovenije si po lastnem mnenju v letih 2020 in 2021 bivanja v tujini ne bi moglo privoščiti, če ne bi bili kriti vsi stroški mobilnosti, kar 65 % pa bi jih za odhod v tujino potrebovalo kako obliko finančne podpore. V teh letih so mlade bolj kot v preteklosti skrbele tudi zdravstvene ovire (Cepin in Zrnič, 2023). Druga raziskava je na vzorcu mobilnih mladih

pokazala, da se ti najpogosteje srečujejo z ovirami pri delu in zaposlitvi, ovirami zaradi pomanjkanja denarja, ovirami pri aktivni udeležbi v družbi in politiki, ovirami pri izobraževanju in ovirami pri mobilnosti. Takšne ovire je občutila do tretjina udeležencev projektov (Deželan, 2019).

Čeprav se mladi srečujejo z ovirami in stiskami, pa teh pogosto ne prepoznajo kot situacije, zaradi katere imajo manj priložnosti v primerjavi z vrstniki. Med anketiranimi (mednarodnimi) udeleženci projektov, podprtih pri slovenski nacionalni agenciji, in slovenskimi udeleženci mobilnosti v drugih državah je bilo med letoma 2015 in 2018 prepoznanih 29,2 % udeležencev z manj priložnostmi. Manj priložnosti v primerjavi z vrstniki pa je občutilo samo 22,3 % udeležencev v Sloveniji sprejetih projektov in 20,4 % slovenskih udeležencev (Deželan, 2019) (primerjava v okviru iste raziskave na združeni ravni).

4.2 Primerjava učnih rezultatov

Mladi z manj priložnostmi, ki so vključeni v aktivnosti evropskih programov na področju mladine, pogosto kažejo drugačna izhodišča z vidika družbene participacije, zaupanja v svoje sposobnosti in spretnosti v primerjavi z vrstniki brez ovir pri vključevanju. Kljub temu rezultati raziskav kažejo, da programi ne proizvajajo neenakosti v učnih in drugih izidih kot posledicah udeležbe v aktivnostih programov, temveč jih v manjši meri celo blažijo.

Raziskavi o vplivu programa »Erasmus+: Mladi v akciji« na socialno vključevanje in participacijo sta pokazali razlike med mladimi udeleženci aktivnosti z manj priložnostmi in njihovimi vrstniki brez oteženega dostopa do priložnosti (Deželan, 2020; Deželan in Zimšek, b. d.). Mladi z manj priložnostmi so slabše ocenili svoje poznavanje državljskih dolžnosti, človekovih pravic in z njimi povezanih evropskih dokumentov ter poznavanje načel predstavniške demokracije v primerjavi z udeleženci brez oteženega dostopa do priložnosti. Razlike se kažejo tudi v zanimanju za družbene in politične teme, ki je pri mladih z manj priložnostmi manjše. Slabše pa so se ocenili tudi glede zmožnosti vplivanja na odločitve drugih in sprejemanje odločitev (Deželan, 2020).

Kljub različnim izhodiščem je longitudinalno spremljanje manjšega vzorca anketiranih udeležencev pokazalo, da mladi z manj priložnostmi tik pred udeležbo v aktivnostih programa številne vidike svoje politične in družbene participacije vrednotijo enako ali celo višje kot sovrstniki (Deželan in Zimšek, b. d.). Udeležba na projektih mlade z manj priložnostmi motivira in krepi. Vendar pa takšno dojetje eno leto po projektu v primerjavi z udeleženci brez oteženega dostopa do priložnosti zbledi in ostane nižje tudi po treh letih. Hkrati mladi z manj priložnostmi manj zaupajo v skupnost, družbo in sodržavljane (prav tam).

Podobna študija, ki se je osredotočala na učne učinke, je potekala na nadnacionalni ravni raziskovanja (Meyers, Mayerl in Fennes, 2020). Na veliko

večjem vseevropskem vzorcu mladih udeležencev programov je raziskava na podlagi analiz podatkov iz študije učinkov programa »Erasmus+: Mladi v akciji« med letoma 2017 in 2018 prepoznala mlade, ki doživljajo različne družbene neenakosti, ter primerjala učne učinke programa nanje in na njihove sovrstnike brez ovir pri vključevanju. Rezultati so pokazali, da družbene razlike večinoma ne vplivajo na učne izide udeležencev oziroma so v nekaterih dimenzijah mladi z manj priložnostmi poročali komaj zaznaven boljši učni izid. Boljše učne rezultate so prepoznavali mladi s starši z nižjo izobrazbo, statusom priseljenca druge generacije in tisti, ki pred sodelovanjem v projektu še nikoli niso bili v tujini.

4.3 Vloga vključujočega izobraževanja in socialnega vključevanja v programih

Omenjena vseevropska raziskava je pokazala, da na učne učinke projektov za mlade najbolj vpliva raven projekta v pomenu zasnove, vsebine, uporabljenih metod dela in značilnosti izvajanja (Meyers, Mayerl in Fennes, 2020). Pomen kakovosti projektov v pomenu upoštevanja načel neformalnega in vključujočega izobraževanja potrjujejo tudi nacionalna spremljanja in analize učinkov.

Leta 2023 je kar 40,95 % pri nas sprejetih projektov v programu »Erasmus+: Mladina« in 75,38 % sprejetih projektov v programu »Evropska solidarnostna enota« obravnavalo prednostno nalogo »vključevanje in raznovrstnost«. Tudi projekti preteklih let so pomembno obravnavali to prednostno nalogo, kot je razvidno iz prepoznanih učinkov na udeležence. Kar 68 % udeležencev v Sloveniji prijavljenih projektov programa »Erasmus+: Mladi v akciji« v letih 2015–2019 se je nekaj novega naučilo o kulturni raznovrstnosti, približno tretjina udeležencev o vključevanju marginaliziranih posameznikov v družbo (36,4 %), diskriminaciji in nediskriminaciji (34,9 %) in o solidarnosti z ljudmi, ki doživljajo težave (30,3 %).

V Sloveniji prijavljeni projekti večinoma zelo dobro uresničujejo tudi načela neformalnega izobraževanja in aktivne udeležbe mladih. Kar 80,9 % udeležencev pri slovenski nacionalni agenciji prijavljenih projektov »Erasmus+: Mladi v akciji« je v letih 2015–2020 občutilo, da so k projektu lahko prispevali svoje ideje in poglede (Deželan idr., 2022). To je pomembno za krepitev zelenih učinkov. Analiza je pokazala, da udeleženci, ki prispevajo svoje ideje in poglede k razvoju projektov, občutijo večje učinke v primerjavi z udeleženci, ki se niso čutili vključene v razvoj projekta. To je še posebej zaznavno pri učinkih s področja mladinskega dela in politik, participacije, osebnega razvoja in socialnega vključevanja (prav tam).

5 Razprava

Rezultati povzetih raziskav kažejo, da evropski programi na področju mladine kljub oviram mladih v vsakodnevni življenjih in pri dostopu do programov

uspešno vključujejo mlade z manj priložnostmi. Ti vstopajo v aktivnosti programov z drugačnimi izhodišči v primerjavi z vrstniki brez omejenega dostopa do priložnosti, to pa ne povzroča razlik pri učnih dosežkih. Pomembni dejavniki krepitve učnih dosežkov so predvsem značilnosti projektov, ki gradijo na načelih vključujočega izobraževanja, pozitivne učinke s področja vključevanja in raznovrstnosti pa prenašajo na vse udeležence.

Takšni rezultati odpirajo zanimiva izhodišča za primerjavo s formalnim izobraževanjem, razumevanje vloge mešanih skupin mladih in ne nazadnje tudi pogojev za izgradnjo kompetenc izobraževalcev, ki delajo z mladimi z manj priložnostmi.

Primerljivost učnih rezultatov mladih z manj priložnostmi in njihovih vrstnikov brez ovir pri vključevanju med udeleženci evropskih programov na področju mladine nakazuje na zmožnost programov, da se izognejo Mattejevemu učinku (t. i. *Matthew effect*) (Meyers, Mayerl in Fennes, 2020). Ta učinek so opazili v okoljih formalnega izobraževanja in opisuje neenake izide v izobraževanju zaradi različnih izhodišč učečih se (Rigney, 2010). Ker aktivnosti programov združujejo mlade z manj priložnostmi z mladimi brez ovir pri vključevanju, to odpira zanimivo in na področju mladine še ne dovolj raziskano vlogo sekundarnih in kratkotrajnih skupin za zmanjševanje deficitov v socialnem kapitalu (Bassani, 2007), ki jih mladi z manj priložnostmi v primerjavi z vrstniki pridobijo v svojih primarnih in drugih okoljih.

Nezanemarljiva, čeprav v tem članku ne dovolj obravnavana je tudi vloga programov pri izgradnji kompetenc izobraževalcev na področju neformalnega izobraževanja in mladinskega dela, to je mladinskih delavcev. Potrebo po primerni usposobljenosti mladinskih delavcev za uspešno delo z mladimi z manj priložnostmi potrjujejo teorije s področja izobraževanja učiteljev (Haug, 2017), ki jih lahko s tega vidika prenesemo na izobraževanje mladinskih delavcev. Novejše nacionalne raziskave kažejo, da mladinski delavci pri svojem delu pogosto obravnavajo stiske mladih (Arnuš in Dežan, 2022), pri tem pa programa spodbujata in financirata aktivnosti za njihov profesionalni razvoj. Seveda pa sta programa pri tem lahko le dopolnilo dolgoročnejšim sistemskim ukrepom.

Ta članek ima omejitve. Kot pregledni članek primerja različne raziskave, vendar le na združeni ravni interpretacije rezultatov. Vključene raziskave večinoma temeljijo na metodah (ankete, intervjuji), ki primarno merijo lastna občutenja.

6 Sklep

Programa »Erasmus+ Mladina« in »Evropska solidarnostna enota« ustvarjata razmere za to, da se lahko mladi z manj priložnostmi enakovredno kot njihovi vrstniki vključujejo v projekte in s tem v družbo. Kot taka ne moreta nadomestiti sistemskih in drugih prizadevanj za vključevanje mladih, jih pa jih lahko pomembno dopolnujeta in s tem uresničujeta svoj namen.

To najbolje zaokroži misel dolgotrajno brezposelnega mladega udeleženca projekta prostovoljstva (Robertson, 2019):

V Sloveniji ljudje poudarjajo formalno izobrazbo – ne govori pa se dovolj o neformalni zaposljivosti. Spoznal sem neformalne načine za pridobitev zaposlitve. To je bilo zame ključno spoznanje – dojeti, da šteješ tudi kot oseba in da je treba poslati CV in poskusiti. Tako je to – treba je poskusiti. Verjamem v povezavo med prostovoljskimi aktivnostmi in zmožnostjo dobiti zaposlitev.

Viri

- Arnuš, N., & Dežan, L. (2022). *Analiza potreb in podpornih mehanizmov za kakovostno obravnavo duševnega zdravja in dobrega počutja mladih v mladinskem delu*. Ljubljana: Movit. Interno gradivo.
- Barker, J. D. (2013). Negative cultural capital and homeless young people. *Journal of Youth Studies*, 16(3), 358–374.
- Basarab, T., & O'Donovan, J. (2020). *Osnove mladinskega dela*. Svet Evrope in Evropska komisija. Pridobljeno 8. julija 2024 s <https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/90268416/SVN-Brochure+Youth+Work+Essentials.pdf/fd493f59-bf7a-22f9-22d9-454547f12d32>
- Bassani, C. (2007). Five dimensions of social capital theory as they pertain to youth studies. *Journal of Youth Studies*, 10(1), 17–34.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. V J. G. Richardson (ur.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. Westport, CN: Greenwood Press.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (1990). *Reproduction in education, society and culture* (2. izdaja). London: Sage Publications.
- Cepin, M., & Zrnič, N. (2023). *Mobilnost in vloga informacij 2022*. Analiza nacionalnega vzorca na podlagi mednarodne študije Info servisa Eurodesk. Ljubljana: Movit. Interno gradivo.
- Coleman, J. S. (1994). *Foundations of social theory*. Harvard: Harvard University Press.
- Dehnavi, G. D., Parsamehr, M., & Naseri, S. (2014). Cultural capital and high risk behaviors among youth. *International Journal of High Risk Behaviors and Addiction*, 3(1). DOI: 10.5812/ijhrba.17595
- Deželan, T. (2019). *Splošna analiza in spremljanje učinkov programa E+: MVA (RAY MON)*. Analiza in spremljanje izvajanja programa Erasmus+: Mladi v akciji: učinki programa na mlade udeležence in mladinske delavce v okviru MON. Ljubljana: Movit. Interno gradivo.
- Deželan, T. (2020). *Prispevek programa Erasmus+: mladi v akciji k večji socialni vključenosti mladih*. Interno vsebinsko poročilo na podlagi raziskovalnih projektov RAY LTE CIT, RAY CAP in RAY MON.
- Deželan, T., Radovan, M., Sardoč, M., & Matjašič, M. (2022). *Učinki projektov Erasmus +: mladi v akciji na izbrana področja*. Ljubljana: Movit. Interno poročilo.
- Deželan, T., & Zimšek, M. (b. d.). *Analiza učinkov sodelovanja v programu E+: MVA na aktivno participacijo in državljanstvo (RAY LTE CIT)*. Interno poročilo z analizo vseh treh krogov intervjujev v okviru LTE CIT.

- Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy* (2021). *Implementation Guidelines*. European Commission. Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture European Commission. Pridobljeno 8. julija 2024 s <https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-4177/InclusionAndDiversityStrategy.pdf>
- Erasmus+ Inclusion and Diversity Strategy in the Field of Youth* (2014). European Commission. Directorate General for Education and Culture. Pridobljeno 8. julija 2024 s https://ec.europa.eu/assets/eac/youth/library/reports/inclusion-diversity-strategy_en.pdf
- European Youth Goals (b. d.). *Youth Goals*. Pridobljeno 29. december 2023 s <https://youth-goals.eu/>
- Evrard, G., Bergstein, R., Bačlija Knoch, S., Nicodem, S., Di Paola, M., & Hadzibegovic, A. (2023). ETS: A Competence Model for Youth Workers to Work Internationally (2nd revised edition). JUGEND für Europa/SALTO Training & Cooperation. Pridobljeno 8. julija 2024 s https://www.salto-youth.net/downloads/4-17-4385/ETS_Compentence_Model_Youth_Workers_final_2023.pdf
- Evrard Markovič, G., & Bergstein, R. (2016). Evropska strategija usposabljanj: kompetenčni model za mednarodno dejavnost mladinskih delavcev (1. izdaja) (slovenski prevod 2023). JUGEND für Europa/SALTO Training & Cooperation. Prevod: Movit. Pridobljeno 8. julija 2024 s http://www.movit.si/fileadmin/movit/1MVA/RAZVOJNI_PROJEKTI/Kompetencni_model_za_mednarodno_dejavnost_mladinskih_delavcev.pdf
- Evropska agenda za mladinsko delo (b. d.). Ljubljana: Movit. Pridobljeno 29. decembra 2023 s <http://www.movit.si/movit/razvojni-projekti/evropska-agenda-za-mladinsko-delo/>
- Fanning, B., Haase, T., & O'Boyle, N. (2011). Well-being, cultural capital and social inclusion: immigrants in the Republic of Ireland. *Journal of International Migration and Integration/Revue de l'integration et de la migration internationale*, 12, 1-24.
- Gidley, J., Hampson, G., Wheeler, L., & Bereded-Samuel, E. (2010). Social inclusion: context, theory and practice. *The Australasian Journal of University Community Engagement*, 5(1), 6-36.
- Haug, P. (2017). Understanding inclusive education: ideals and reality. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 19(3), 206-217.
- Jarrett, R. L., Sullivan, P. J., & Watkins, N. D. (2005). Developing social capital through participation in organized youth programs: qualitative insights from three programs. *Journal of Community Psychology*, 33(1), 41-55.
- Kakovostno mladinsko delo (2023). Ljubljana: Urad RS za mladino. Pridobljeno 8. julija 2024 s https://www.gov.si/assets/organi-v-sestavi/URSM/Dokumenti/Okvir_Kakovostno_mladinsko_delo.pdf
- Kodelja, Z. (2006). *O pravičnosti v izobraževanju*. Ljubljana: Krtina.
- Lamont, J., & Favor, C. (2017). Distributive justice. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Pridobljeno 8. julija 2024 s <https://plato.stanford.edu/entries/justice-distributive/>
- Lavrič, M., Deželan, T., Klanjšek, R., Lahe, D., Naterer, A., Radovan, M., Rutar, T., Sardoč, M., Uršič, M., & Majce, M. (2021). *Mladina 2020. Položaj mladih v Sloveniji*. Maribor: Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani.
- Magson, N. R., Craven, R. G., Munns, G., & Yeung, A. S. (2016). It is risky business: can social capital reduce risk-taking behaviours among disadvantaged youth? *Journal of Youth Studies*, 19(5), 569-592.
- McGonigal, J., Doherty, R., Allan, J., Mills, S., Catts, R., Redford, M., McDonald, A., Mott, J., & Buckley, C. (2007). Social capital, social inclusion and changing school contexts: a Scottish perspective. *British Journal of Educational Studies*, 55(1), 77-94. Pridobljeno 8. julija 2024 s <https://doi.org/10.1111/j.1467-8527.2007.00362.x>

- Meyers, C., Mayerl, M., & Fennes, H. (2020). *Exploring inclusion in Erasmus+ Youth in Action: Effects of social inequalities on learning outcomes*. Vienna: Generation and Educational Science Institute.
- Miller, J., McAuliffe, L., Riaz, N., & Deuchar, R. (2015). Exploring youths' perceptions of the hidden practice of youth work in increasing social capital with young people considered NEET in Scotland. *Journal of Youth Studies*, 18(4), 468–484.
- Mreža Mama (2021). *Duševno zdravje mladih v mladinskih centrih*. Pridobljeno 8. julija 2024 s <https://www.mreza-mama.si/wp-content/uploads/2021/08/DU%C5%A0EVNO-ZDRAVJE-MLADIH-V-MLADINSKIH-CENTRIH.pdf>
- Oxoby, R. (2009). Understanding social inclusion, social cohesion, and social capital. *International Journal of Social Economics*, 36(12), 1133–1152.
- Rawal, N. (2008). Social inclusion and exclusion: a review. *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, 2, 161–180.
- Rawls, J. (1971), *A theory of justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Research-based analysis of European youth programmes (b. d.). Pridobljeno 28. decembra 2023 s <https://www.researchyouth.net/>
- Rigney, D. (2010). *The Matthew effect: how advantage begets further advantage* (str. 75–86). New York: Columbia University Press. Pridobljeno 8. julija 2024 s <http://www.jstor.org/stable/10.7312/rign14948.8>
- Robertson, J. (2019). *Volunteering activities to combat long-term unemployment*. Ljubljana: Movit. Pridobljeno 8. julija 2024 s http://www.movit.si/fileadmin/movit/0ZAVOD/Publikacije/Raziskave/Volunteering_brochure_onepager.pdf
- Souto-Otero, M. (2016). Young people's views of the outcomes of non-formal education in youth organisations: its effects on human, social and psychological capital, employability and employment. *Journal of Youth Studies*, 19(7), 938–956.
- Svet EU (2018a). Priporočilo Sveta z dne 22. maja 2018 o ključnih kompetencah za vseživljenjsko učenje - ST/9009/2018/INIT. Pridobljeno 8. julija 2024 s https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2018.189.01.0001.01.ENG&toc=OJ:C:2018:189:TOC
- Svet EU (2018b). Resolucija Sveta Evropske unije in predstavnikov vlad držav članic, ki so se sestali v okviru Sveta, o okviru za evropsko sodelovanje na področju mladine: strategija Evropske unije za mlade 2019–2027 (2018/C 456/01). Uradni list Evropske unije. Pridobljeno 8. julija 2024 s [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/HTML/?uri=CELEX:42018Y1218\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/HTML/?uri=CELEX:42018Y1218(01))
- Swartz, D. (2012). *Culture and power: the sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago: University of Chicago Press.
- UNESCO (2023). What you need to know about inclusion in education. Pridobljeno 17. 1. 2024 s <https://www.unesco.org/en/inclusion-education/need-know>
- Vodnik po Evropski solidarnostni enoti: Let. 2024 (1). (2023). Evropska komisija. Pridobljeno 8. julija 2024 s https://youth.europa.eu/d8/sites/default/files/inline-files/european_solidarity_corps_guide_2024_sl.pdf
- Vorhies, V., Davis, K. E., Frounfelker, R. L., & Kaiser, S. M. (2012). Applying social and cultural capital frameworks: understanding employment perspectives of transition age youth with serious mental health conditions. *The Journal of Behavioral Health Services & Research*, 39(3), 257–270.